

TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLERİNDE -GAN (-AN) EKİNİN İŞLEVLERİ

FUNCTIONS OF -GAN (-AN) AFFIX IN HISTORICAL AND CONTEMPORARY TURKIC LANGUAGES

Zeynep NEGİŞ*

ÖZ

Türkçenin en yaygın sıfat-fil eklerinden olan -GAN (-An) ekinin tarihî Türk şiveleri ve bugünkü Batı, Kuzey ve Doğu Türkçelerindeki durumlarını karşılaştırmalı olarak ortaya koyarak ekin işlevlerinin hangi dönemlerde başladığı ve hangi şivelerde ne şekilde devam ettiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın kaynakları tarihî ve çağdaş Türk şiveleri hakkında yazılmış olan gramer kitapları ve makaleler ile bu sahalarda yayımlanmış eserleridir.

Anahtar Kelimeler: Sıfat-fil, Kuzey Türkçesi, Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi, Kıpçakça.

ABSTRACT

This paper studies -GAN (-An), one of the most common participle affix of Turkic. It has been attempted to identify the periods in which the functions of affix began and how they continued to be used by comparing historical Turkic dialect and the present Western, Northern and Eastern Turkic. This paper studies grammar books and papers about historical and contemporary Turkic also works published in this field.

Key Words: Participle, North Turkic, East Turkic, West Turkic, Kipchak language.

* Okutman, Dr., İstanbul Üniversitesi, E-posta: zeynepnegis@outlook.com.

GİRİŞ

Bugün Türkiye Türkçesinde -An sıfat-fiil eki olarak geniş zaman ifadeyle kullanılmakta olan -GAn (-An) eki, Türkçenin en yaygın sıfat-fiil eklerinden biri olarak en eski tarihî metinlerden bugüne değin varlığını sürdürmüştür. Türkçenin tarihî şivelerinin dallanmaya başladığı 13. yüzyıldan sonra ortaya çıkan Kuzey-Doğu ve Batı Türkçelerinde bazen ifade ettiği zamanı değişmiş bir sıfat-fiil eki bazen de fiil çekimi için kullanılan bir zaman eki olarak karşımıza çıkmaktadır.

Memlûk Kıpçakçasında Fiilimsiler adlı doktora tezimizi hazırlarken dikkatimizi çeken -GAn (-An) ekinin işlevlerini gerek tarihî Türk şivelerinde gerekse bugünkü Doğu, Batı ve Kuzey Türkçelerinde incelemek ve buradan bir sonuca ulaşmak bu yazının konusunu teşkil etmektedir.¹

1. Sıfat-Fiil Eki Olarak Kullanılması

-GAn (-An) eki, tarihî ve çağdaş Türk şivelerinde geniş zaman, geçmiş zaman (-mİş, -dUK) ve gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılır.

1.1. Geniş Zaman Sıfat-Fiil Eki Olarak Kullanılması

Türkçenin yazılı ilk metinleriyle birlikte karşımıza çıkan -GAn (-An) ekinin Türkçenin hemen her döneminde geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı görülür. Göktürkçe ve Eski Uygurcada oldukça sınırlı bir kullanım alanına sahipken Karahanlı ve Harezmi Türkçeleriyle birlikte en yaygın kullanılan geniş zaman sıfat-fiil eki hâline gelir.

Esnegen bars men. (IB, 10)

Kapgan kagan (T 51, 60, O ön 4)²

T(a)kı ançol-ayu k(a)ltı urd'un b(a)zğan xısğaç kim k(e)ntü ul-uğ temiren itilmis ol y(a)na kamuğ temireg k(e)ntü yançar. (M, I, 8, 9-13)³

Negü tir eşitgil bu şartlar başı/öz asğın tilep dünya kezgen kişi. (KB, 3002)

Cevâb aydı bilig ögrenen üstâd (HŞ, 4317)

Doğu Türkçesinde -GAn (-An) ekinin geniş zaman sıfat-fiil eki işlevinde kullanılması Çağatay Türkçesi ile başlar ve bugün Özbek ile Yeni Uygur Türkçelerinde hâlen bu işlevini devam ettirir.

¹ Çalışmamızda örnek cümlelerde alıntı yapılan metinlerdeki imla ve transkripsiyona sadık kalınmıştır.

² Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Sanat Kitabevi, İstanbul 2003, s. 171.

³ Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2012, s. 375.

Eliggä tüşkän nökärläriniñ tamām boynıǵa urdurdı. (B, 41b)
Ammā täl'i za'fıdın bu mezkür bolǵan ikki devletka müşerref bolmadı.
(MN, 11)

Bülbül kebi sayrab turǵan bu tilni⁴
Yelpünüp ötken tan şamalliri⁵

Kuzey Türkçesinin tarihî dönemlerinde -GAn (-An) eki geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılır. Bugünkü çağdaş Kuzey grubu Türk şivelerinde de bu işlevini sürdürür.

Kökge agungan yesusga övdü tēydi. (CC, 73a-3)
Yırde tapulǵan māl emānet turur. (İMS 442b-7)
Taķı sözlemegey itikef olturǵan kişi. (İMS 284b-2)
Ve dahı, atǵa mingen kişi, yürekli bolǵay. (H 99b-1)
Kümis tabaķ kökte jüzgen ay suluw⁶
Başta sin diñgezge koya torgan yılǵaları tuktat. ⁷
Yasalgan kullık⁸
Anasına ürgen it börü aǵzına tüşer.⁹
Tolǵan ayak tökülgen da eter.¹⁰

Batı Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren -An şekliyle geniş zaman sıfat-fiil eki işlevinde kullanılır. Batı Türkçesinin çağdaş şivelerinden Azeri, Türkmen, Gagavuz ve Türkiye Türkçesinde de bu işlevde kullanılmaya devam etmektedir.

Işkuñ şarâbını ne bilür içmeyen kişi. (ETT, 154)
Ķonuǵı gelmeyen qarq evler yıķılsa yég. (KBO, 59a-9)
Açılmıyan ürek'leri şad êle. (AT, 1)
Hakdan gelen rehmet-nurdur bu daglar. ¹¹
Sana tavşan getirün avcının komşusuyum bân.¹²

⁴ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay., Ankara 2013., s. 411.

⁵ Buran ve Alkaya, a.g.e., s. 425.

⁶ Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara 2012, s. 478.

⁷ Levent Doğan, *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, 2. bs., Kriter Yay., İstanbul 2010, s. 521.

⁸ Ercilasun, a.g.e., s. 661.

⁹ Ercilasun, a.g.e., s. 861.

¹⁰ Ercilasun, a.g.e., s. 918.

¹¹ Buran ve Alkaya, a.g.e., s. 397.

¹² Ahmet Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1*, Akçağ Yay., Ankara 2014, s. 270.

1.2. Geçmiş Zaman (-mİş) Sıfat-Fiil Eki Olarak Kullanılması

-GAn (-An) eki, Göktürk ve Eski Uygurcada geçmiş zaman (-mİş) sıfat-fiili işlevinde kullanılmaz. Bu işlevde kullanılmaya Karahanlı Türkçesinde başlar. Harezmi Türkçesi döneminde de bu işlevdeki örneklere rastlanır.

*Uluğ bolğu oğlan ne ersig **toğan**/ kiçigde bolur barça belgü nişan (KB, 1648)*

*Veli saç sakal ak **bélürtgen** qarı (MM, 39-1)*

***Keçgen** şahābalarğa du'ā kıldı. (NF, 85-11)*

Doğu Türkçesinde bu kullanım Çağatay Türkçesinde görülmeye başlar ve bugün Özbek ile Yeni Uygur Türkçelerinde devam eder.

*Buğra han barça **öt-ken** atalarındın artuğ boldı.¹³*

*Uzr **sorügün** boldım.¹⁴*

***Akarğan** çaç¹⁵*

*Pağa **yutқан** yilandek.¹⁶*

Kuzey Türkçesinde -GAn (-An) ekinin geçmiş zaman sıfat-fiili işleviyle kullanılmasının ilk örnekleri Codex Cumanicus ve Memlûk Kıpçakçasında görülür ve çağdaş Kuzey grubu Türk şivelerinde de kullanılmaya devam eder.

*Onlardan yahşısı-sını [pārsīçe] bir kitāb taşnīf idüp dururlar [**keçgen** biliçiler ulu han-larına.] (KH 65a, 9)*

*Yaşı yitmiş-ke **yitken** bir qarı ir tiler-men bir kız oğlan almağa dir. (KGT 138a, 5)*

***Kuwaran** beyşeşektey kepen bawrım¹⁷*

*Kēčkēneden **añlaşılğan** şatlıgım, kaygım minēm¹⁸*

*Aradan köp jıllar ötkennen keyin, men “**Ötken** Künler” romanın oqıp körgennen keyin men ağamniñ sol küni ne sebepli julağanın tüsindim.¹⁹*

*XV bıwatta **yeşegen** yıraw²⁰*

*Alğışlarba ol **yazılğan** torasında tucurulğan.²¹*

¹³ Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yay., İstanbul 2013, s. 149.

¹⁴ Selahittin Tolkun, *Özbekçede Fiilimsiler*, Dijital Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 48.

¹⁵ Doğan, a.g.e., s. 672.

¹⁶ Doğan, a.g.e., s. 707.

¹⁷ Ercilasun, a.g.e., s. 478.

¹⁸ Ercilasun, a.g.e., s. 739.

¹⁹ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3*, Akçağ Yay., Ankara 2014, s. 464.

²⁰ Buran ve Alkaya, a.g.e., s. 258.

²¹ Sema Gülsevin, *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2016, s. 98.

Batı Türkçesine bakıldığında Eski Anadolu Türkçesi döneminde ekin bu işlevde kullanıldığı, çağdaş Batı grubu Türk şivelerinde bu işlevde kullanılmadığı görülür.

Ölen ādam dirilmez. (KBO, 58b-10)

Nitekim yükletdün bizden burun geçen ümmetlere. (SAKT, 48a-7)

Ve çıkan cān kıyāmet olmayınca gerü gelmez. (KBO, 58b-10)

Eger kayıtsalar küfürden ‘afv olur anlardan geçen günāhları. (SAKT, 187a-4)

Senden öñ gelen pādīşāhlar çok sa’y-ile bu mâlı cem’ itdiler. (GT, 18a-5)

1.3. Geçmiş Zaman (-dUK) Sıfat-Fiil Eki Olarak Kullanılması

-GAN (-An) ekinin Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde bu işlevde kullanımı yoktur, bu işlevle kullanılmaya Harezmi Türkçesi döneminde başlar.

Anlar taķı sizdin alğan mällarnı sizke kaytarsunlar. (NF, 256-6)

Peygāmbar ‘as ayğan sözlerni maṅga aysaṅ, tēdim erse, Fāṭıma razhā aydı. (NF, 157-II)

Buyurgan işleringni kılmadım. (NF, 147-9)

Doğu Türkçesinde -GAN (-An) ekinin geçmiş zaman (-dUK) işlevinde kullanılışına Çağatay Türkçesinde rastlanır. Bu grubun çağdaş şiveleri olan Özbek Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçelerinde devam eder.

Men körgän maḥallda bu bāğ buzulup erdi. (B, 46a)

*Ḳılgän kılıḡingni kör!*²²

*Aş yegen kaçañni oşutup qoyma.*²³

Kuzey Türkçesinde ekin bu işlevi, gerek tarihî şivelerde gerekse çağdaş Kuzey grubu Türk şivelerinde devam eder.

Bizni yürgen yollarına küvürüp yetkirgil yesusga. (CC, 70a-6)

Taķı revā bolur alḡay anıṅ üçün baḡşış birgen mālını. (İMS 442b-4)

*Yēḡermēnçē ḡasırnı kötken vaķıtta.*²⁴

*Reḡim itēp üzēm pēşergen şul peremeçlerden alıḡız.*²⁵

²² M.V. Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2014, s. 168.

²³ Doğan, a.g.e., s. 707.

²⁴ Ercilasun, a.g.e., s. 724.

²⁵ Ercilasun, a.g.e., s. 735.

*Men ayığan söz*²⁶

*Çağırğan küniümdä teyz karuv bergin maya.*²⁷

Batı Türkçesinde -GAn (-An) ekinin geçmiş zaman (-dUK) sıfat-fiili işlevinde kullanılmasına ilk olarak Eski Anadolu Türkçesi döneminde rastlanır. Batı Türkçesinin çağdaş şivelerinden Azeri ve Türkmen Türkçelerinde bu kullanım devam eder.

Dahı hüccet eyledüñüz siz bilgen nesnede. (SAKT, 56b-7)

Uyunuz Tañrı Ta'älä indürgen kitäba. (SAKT, 444a-4)

Ay özümü o ezdireñ günlerim/Ağaç minüp at gezdireñ günlerim. (AT, 5)

*Senin üçün eken gırmızı gülüm*²⁸

1.4. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Eki Olarak Kullanılması

-GAn (-An) ekinin gelecek zaman sıfat-fiil eki işlevinde kullanıldığı örneklerle taranan metinlerden yalnızca Memlük Kıpçakçası ile Kırgız Türkçesinde rastlanılmıştır.

Ol kişi iki etük öze mesh kılmañnı körgey muķim kişige bir kün taķı bir tün taķı müsāfir kişige üç kün üç kiçe āb-dast bozulğandan vaķtdan taķı āb-dast bozulğan vaķtğa tigrü. (İMS 33b-5)

Secde kılğan yiri mihrāb içinde bolğay. (İMS 186b, 7)

*Casay turgan işterin köp*²⁹

*İçile turgan suu*³⁰

2. -GAn (-An) Ekinin İsim Yapma Görevinde Kullanılması

-GAn (-An) eki Uygur Türkçesi döneminden itibaren geçici isim, Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren ise kalıcı isim yapma görevinde kullanılmaya başlar.

2.1. -GAn (-An) Ekinin Geçici İsim Yapma Görevinde Kullanılması

Bu ek, Uygur Türkçesi döneminden başlayarak Türkçenin bütün dönem ve şivelerinde geçici isim yapma görevinde kullanılır.

Cuānmarlıñnı hu kılğan iki ajunnı buldaçı. (ETŞ 30-9)

²⁶ Ercilasun, a.g.e., s. 996.

²⁷ Gülsevin, a.g.e., s. 99.

²⁸ Ercilasun, a.g.e., s. 283.

²⁹ Turgunbayev, Çaştegin, "Kırgız Türkçesindeki -GAn/-GOn İsim-Fiil Ekinin işlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları", *Türk Dünyası*, Sayı: 9, Bahar 2000, s. 275.

³⁰ Turgunbayev, a.g.e., s. 275.

Törütgenni bulsa törümüŝ sening/ *yaratgannı* bulsa yaratmış sening. (KB, 4743)

Bu hamr ile humârın bozanlardan olagör. (ETT, 242)

Bitenden artıh biçenün ücreti. (AT, 22)

Çandibil yurdınıñ açlıkdan, yalañaçlıkdan *horlananları* ve kişi zulum-sütemine çıdap...³¹

Ammâ ahlâk ve şıfâtı bâtın ‘ilmide yaruğluk *tapqanning* münâfîsidür. (MN, 9)

Kimdir, bunga “yarlı, yaramas” degen?³²

Ahşam beht için kurban bolğanlar.³³

Taķı etükke mesh kılğan kişi imamlık kılğay ayakın yüwgenlerge. (İMS 182a-5)

Bizdin uluu mekenge payda bergen ölbösün.³⁴

2.2. -GAn (-An) Ekinin Kalıcı İsim Yapma Görevinde Kullanılması

-GAn (-An) ekinin kalıcı isim yapma görevinde kullanıldığı ilk örneklere Karahanlı Türkçesinde rastlanır ve bu kullanım Türkçenin bütün dönem ve şivelerinde karşımıza çıkar.

Uğan bir bayat ol kamuğda oza. (KB, 1)

Anıñ için kim kim kim inkâr kılsa gür ‘ezebine ol kişi *azğan* turur. (İMS 36b, 4)

*Deşt-i tuturğan*³⁵ tibun birle kurudıb ‘alîk aşmak gerek. (H 88a, 2)

Yolda bir gömülgen vardı, Şenzeba ol gömülgene düşdi.³⁶

Sen ök sen Yaratğan bu yer kök kün ay. (MM, 1a-5)

3. -GAn (-An) Eki Almış Kelimelerin Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak Kullanılması

-GAn (-An) eki almış kelimelerin birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılmasına yönelik ilk örnekler sınırlı sayıdadır ve bunlar karşımıza Eski Uygur Türkçesinde çıkar. Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde devam eder.

³¹ Buran ve Alkaya, *ÇTL*, s. 398.

³² Buran ve Alkaya, a.g.e., s. 411.

³³ Doğan, a.g.e., s. 712.

³⁴ Caştegin Turgunbayev, *Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2004, s. 54.

³⁵ Bkz. Korkmaz, a.g.e., s. 48.

³⁶ Bkz. Korkmaz, a.g.e., s. 48.

*Bularnı mat bölser **bolur** sansarta **turğan**. (ETS, 12-6)*

*Biliglig biligni **eđergen bolur**. (AH, A21-105)*

***Uıtğan bolur** körse ögsüz kişi. (KB, 2771)*

*Neerse kim **esrütgen bolsa**, ol **harām** turur tep aydı. (NF, 363-3)*

***Örtgen bolur, kètergen bolur**. (NF, 240-11)*

Doğu Türkçesinin çağdaş şivelerinden Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kullanılır.

*Men **şümällügän bolsäm keräk**.³⁷*

*Ägär çüşürüp **koığan bolsa**, yolniñ otturisida **turğan bolatti**.³⁸*

Memlük Kıpçakçasında oldukça fazla örneği olan yapı, hâlen Kırgız Türkçesinde kullanılmaya devam eder.

*Yine kulağı yiti **işitgen olur**. (BV 49a-1)*

*Taķı ol ikisi **katında mütemetti** hec **kılğan bolmas**. (İMS 344a-7)*

*Taķı **katıg títregen bolğay**. (MG 81b-1)*

*Sarıbay tarp tarp **baskan bolup, cötölgön bolup** kelatkanın tıydurup üydün eşigine cetti.³⁹*

*Cok **degen bolsok**, biz at arıtıp mında **kelbegen bolor** elek da.⁴⁰*

Batı Türkçesinde ekin -An şekliyle bu işlevde kullanıldığı örnekler yoktur.

4. -GAN (-An) Eki Almış Kelimelerin Yüklem İsmi Olarak Kullanılması⁴¹

-GAN (-An) eki almış kelimelerin yüklem ismi olarak kullanıldığı ilk örnekler Karahanlı Türkçesi dönemine aittir. Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde de bu işlevde kullanılır.

*Ol er ol özin kişiden **abıtgan**. (DLT-I, 154-15)*

*Ey oğlanlarım, siz ayğan sözlerke şabur kılmağğa **Tanğrı tvt yārī bërgen turur**. (NF, 417-11)*

*Zāhir ‘ilmin tekmi̇l **kılğandır**. (MN, 13)*

*Andan ulam barça **bolgan turur**. (CC, 74b-6)*

³⁷ Ercilasun, a.g.e., s. 348.

³⁸ Ercilasun, a.g.e., s. 424.

³⁹ Turgunbayev, a.g.e., s. 58.

⁴⁰ Turgunbayev, a.g.e., s. 58.

⁴¹ Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İÜEF Yay., İstanbul 1980, s. 59-60.

Ol kıl çün tengiz körmegen dağı kime zahmetin çekmegen idi. (KGT 17a-12)

5. -GAN (-AN) Ekinin Ek Teşkilinde Kullanılması

5.a. -GAN (-AN) ekinin Karahanlı Türkçesinden itibaren ek teşkilinde kullanıldığı görülür. Karahanlı döneminde, bulunma hâli eki ile birlikte kalıplaşarak -GAndA zarf-fiil ekini oluşturur. Bu ek tarihî şivelerden Harezmi, Çağatay, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi (-AndA) dönemlerinde kullanılır.

Öküş sözlegende ökünge telim / tilin beklegende ökünmiş kanı. (AH, A30, 143-144)

Ni âlet bar idi kıl-ğan-da ni hîlet. (HŞ, 80)

Çalışanda qarq polat üz kılıcuñ gedilmesün! (KBO, 67b-4)

Fakîr Semerkand'ğa barganda ayağı sınıp şâhib-firâş irdi. (MN, 34)

Öz öziñ körüp turganda ötli sirke içirdiler. (CC, 72a 9)

-GAndA eki; bugün Azeri Türkçesi (-AndA), Türkiye Türkçesi⁴², Türkmen Türkçesi (-mAAAndA, -AndA), Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi ve çağdaş Kuzey grubu Türk şivelerinin tamamında kullanılır.

*Hâyder Baba, ildırımlarşahanda, /Sêller, sular şakğıldıyup ahanda... (AT, 1) Ölende tutulmaz adı.*⁴³

*Tilleribiz bay boldu/Yañı sözler girgende.*⁴⁴

5.b. -GAN (-AN) eki, eşitlik hâli eki ile birlikte -GANÇA zarf-fiil ekini oluşturur ve bu eke tarihî şivelerden Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde rastlanır.

Eligimdin kelgünçü tuğkanlıknu ve yahşılıknı bajâ keltürdüm. (B, 200b)

Küçi yitgençe körklü tertib birip altı fen üzere tahrîr kıldı... (MG 5a-8)

-GANÇA eki; bugün Özbek, Kazak (-GANŞA/-KANŞA), Tatar, Kırgız (-gAnçA/-gOnçO, -kAnçA/-kOnçO), Karakalpak (-GANŞA/-KANŞA), Nogay (-GANŞA), Başkurt (-GAnsA/-KAnsA), Kırım Tatar (-GAnce/-KAnce) ve Kumuk Türkçelerinde kullanılır.

⁴² Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi) kitabında, “-An sıfat-fiilinin +DA bulunma durumu eki ile oluşturduğu zaman zarfı, geçende ve geçenlerde örneği dışında hemen hiç kullanılmamaktadır. Alanda, oturanda, görende, yatanda gibi şekiller daha çok Anadolu ağızlarına özgüdür.” bilgisini verir. Yeğeninim oğlu Behçet'e geçenlerde böyle yapma pırlanta iğneli kuyruklunun biri çarpmış da... (KY, 28)

⁴³ Buran ve Alkaya, a.g.e., s. 396.

⁴⁴ Ercilasun, a.g.e., s. 998.

*Nihâyât, közlärini ärt-günçä ornidän turib, qafäsdägi şerdek, xänädü näriberi yürä başlädi.*⁴⁵

*Biz qaşan tappağanşa ümitsizlenbeymiz.*⁴⁶

5.c. Ayrıca bu ek, Özbek Türkçesinde –gängä, Kırgız Türkçesinde -gAn-dAy/-gOndOy, -kAndAy/-kOndOy ve -gAnI/-gOnU, -kAnI/-kOnU, Nogay Türkçesinde –GandAy, -GANlAy, -GANlI, Başkurt Türkçesinde -GAnsI/-KAnsI, Kırım Tatar Türkçesinde -GAndAy/-KAndAy, Karaçay Balkar Türkçesinde -GANlAy/-hanlay ve -GANlI/-hanlı, Kumuk Türkçesinde –gAndAy, -gAndok, -gAnlI ve Karay Türkçesinde -GANGA, -KANGA eklerinin teşkilinde kullanılır.

6. -GAN (-An) Eki Almış Kelimelerin Edatlarla Birlikte Kullanılması

Göktürk ve Eski Uygurcaya ait eserlerde -GAN (-An) eki almış kelimelerin edatlarla kullanıldığı örnekler yoktur. Karahanlı Türkçesinde birle, üze, teg edatlarıyla kullanıldığı örnekler dikkat çeker. Harezm Türkçesinde de pek çok farklı edatla birlikte kullanımı vardır.

Ol taŋrı *sergenler birle* turur. (KT, 29-6a-1)

Ey Mūsā yā kemşür mü sen azu kim bolsa-miz evvelkı *kemişgen teg?* (KT, 31-54a-3)

Ol vefatı *bolğandın berü* körer-men. (NF, 13-11)

Doğu Türkçesinde de bu kullanım Çağatay Türkçesi ile başlar ve bugün de kullanılmaya devam eder.

Munı *aldurğan bilü* uruşa hem almadılar. (B, 30b)

Fi'l-haḳīḳa özleri *aytқан dik* hūbdur. (MN, 191)

Xatâ *ḳılgänim üçün* keçiring.⁴⁷

Kuzey Türkçesinde –GAN (-An) eki almış kelimelerin edatlarla birlikte kullanıldığı ilk örnekler Codex Cumanicus'tadır. Kazak, Karakalpak, Kırım Tatar Türkçelerinde edatlarla kullanıldığı örneklere rastlanır.

Sen aytқанıŋ kibi boldı. (KGT 27b, 8)

*Jerden altın tapқандаy kedylep жүr.*⁴⁸

*Terek töpesine ытққан соñ belki başқа yol тапılır.*⁴⁹

⁴⁵ Coşkun, a.g.e., s. 173.

⁴⁶ Ercilasun, a.g.e., s. 597.

⁴⁷ Ercilasun, a.g.e., s. 347.

⁴⁸ Doğan, a.g.e., s. 243.

⁴⁹ Buran ve Alkaya, ÇTY3, s. 401.

*Aradan köp jillar ötkennen keyin, men “Ötken Künler” romanın oqıp körgennen keyin men ağamnıñ sol küni ne sebepli julağanın tüsindim.*⁵⁰

Eski Anadolu Türkçesi döneminde ve günümüz Batı Türkçesinde Azeri ile Türkmen Türkçelerinde edatlarla birlikte kullanılır.

Kitāb ehli istegen gibi degildir. (SAKT, 97a-3)

*Çoğ ahtarib gezenden sonra bir gün arı insanı çalır.*⁵¹

*Medresede okayaan taaluplar şaahur gidenden soñ ...*⁵²

*Baarbir meni öldüreniñ bilen seniñ ağzıñ yaağcarmaz.*⁵³

7. Cümleye Pasiflik Anlamı Katması

Tarihî şivelerden Harezmi, Çağatay, Kıpçak Türkçelerinde, çağdaş şivelerden Özbek Türkçesinde -GAN (-AN) ekinin kimi zaman cümleye pasiflik anlamı kattığı görülür.

Ögüzdin ya yağmurdın ekken ekin erür ‘öşri tutğu ‘öşrnüñg yükün. (MM, 199-2)

Ve mezârı Esterâbâd’da Nüh-gürân digen güristândadır. (MN, 12)

*Äytmägän câygä bârmä. Äytgän câydän kälmä.*⁵⁴

Burun oquyan du’â bu durur. (KH 85b-8)

8. -GAN (-AN) Ekinin Zaman Eki Olarak Kullanılması

-GAN (-AN) eki, bar ve yok kelimeleri ile birlikte Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılır. Bu kullanım, Özbek, Uygur ve Kırgız Türkçelerinde⁵⁵ de devam eder.

*İşitkeniñ muni yok mı kaçan bolsa çetük ‘âciz urup pençe peleng közin çıkarur korkmayın ol dem. (KGT 18b-4)*⁵⁶

*Endi qayergä tüşgäni bârmi, yoqmi?*⁵⁷

Bu ek, Kuzey ve Doğu Türkçelerinde öğrenilen geçmiş zaman işleviyle de kullanılır.

⁵⁰ Buran ve Alkaya, a.g.e., s. 464.

⁵¹ Doğan, a.g.e., s. 60.

⁵² Ercilasun, a.g.e., s. 283.

⁵³ Ercilasun, a.g.e., s. 284.

⁵⁴ Tolkun, a.g.e., s. 49.

⁵⁵ Ercilasun, a.g.e., s. 516.

⁵⁶ A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Gülistan Tercümesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. LXXV.

⁵⁷ Coşkun, a.g.e., s. 127.

*Keyingi bäaytdä häm Näväiyning bädiy üsärgä munäsäbäti, ädib mä's'uliyäti haqıdägi fikri bäyän etilgän.*⁵⁸

*Şäyxzada Babiç ültürilgän!*⁵⁹

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman, fiile -p veya -A/-y zarf-fiil eklerinden birini getirdikten sonra bu kelimeye otur-, jadır-, tur-, jür- yardımcı fiillerinin ilave edilmesiyle yapılır. Bu yapının olumsuzu yardımcı fiile -GAn/-KAn eki ve joğ kelimesi getirilerek yapılır. Aynı şekilde fiile -GAII/-KAII eki getirdikten sonra bu kelimeye otur-, jadır-, tur-, jür- yardımcı fiillerinin ilave edilmesiyle yapılan gelecek zaman yapısının olumsuzu da yardımcı fiile -GAn/-KAn eki ve joğ kelimesi getirilerek yapılır.

Bilip jürgen joğ-pın *Bilip jürgen joğ-pız*

Bilip jürgen joğ-sıñ *Bilip jürgen joğ-sıñdar*

Bilip jürgen joğ *Bilip jürgen joğ*⁶⁰

Memlük Kıpçakçasına ait aşağıdaki cümlede -GAn (-An) eki istek eki fonksiyonunda kullanılır. Bu kullanıma başka herhangi bir şivede rastlamadık.

Ol hacälet-den revän na'ra urup bilmedim men kanda kitkenim yürüp.
(KGT 64a-12)

9. -GAn (-An) Eki Almış Kelimelerin Genişlemiş Şekilleri

-GAn (-An) ekinin -IIK eki ile genişlemiş şekilleri Özbek ve Kırgız Türkçelerinde vardır.

*Lekin siz bizni şaytanning iğväsiga uçgänlikdä äyblädingiz.*⁶¹

*Elçi, Şeralı handın özü menen gana süylöşüügö ciberialgendigin kıyıtıp tüşündürdü.*⁶²

*Çakırıpıñ, kelip carım eköobüz kerek boldu kelgendikti bildirüüm.*⁶³

10. İsim-Fiil Eki Olarak Kullanılması

Karaçay-Balkar Türkçesinde -GAn (-An) sıfat-fiil eki isim-fiil eki olarak da kullanılır.

⁵⁸ Coşkun, a.g.e., s. 129.

⁵⁹ Habibe Yazıcı Ersoy, *Başkurt Türkçesinde Kıp*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 96.

⁶⁰ Doğan, a.g.e., s. 216.

⁶¹ Tolkun, a.g.e., s. 49.

⁶² Turgunbayev, a.g.e. s. 69.

⁶³ Turgunbayev, a.g.e. s. 69.

*Bizni tübeşgenibiz kalay igi boldu!*⁶⁴

*Aythan tınç, etgen kıyın.*⁶⁵

SONUÇ

1. Göktürkçeden beri varlığını sürdüren -GAN (-AN) eki sıfat-fiil eki olarak tarihî Türk şivelerinde ve bugünkü Batı, Kuzey ve Doğu Türkçelerinde kullanılır.

2. Ekin isim yapma işlevi Uygur Türkçesi dönemiyle başlar ve günümüze kadar devam eder.

3. -GAN (-AN) eki almış kelimeler birleşik fiilin isim unsuru olarak Uygur Türkçesinde nadiren kullanılırken Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde yaygınlık kazanmıştır. Batı Türkçesinde kullanılmazken Kuzey Türkçesinde yaygın olarak kullanılmış, çağdaş Kuzey grubu Türk şivelerinden Kırgızcada yaşamaya devam etmektedir. Doğu Türkçesinde ise Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kullanımı yaygın olarak devam etmektedir.

4. -GAN (-AN) eki almış kelimeler Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde yüklem ismi olarak kullanılmıştır.

5. -GAN (-AN) eki Karahanlı Türkçesinden itibaren tüm şivelerde zarf-fiil eki yapımında yer almaktadır.

6. Ekin edatlarla beraber kullanılmasına Karahanlı Türkçesi döneminde başlanmıştır. Azeri, Türkmen, Özbek, Yeni Uygur ve Kazak, Karakalpak, Kırım Tatar Türkçelerinde hâlen varlığını sürdürmektedir.

7. Harezmi, Çağatay, Kıpçak ve Özbek Türkçelerinde -GAN (-AN) ekinin kimi zaman cümleye pasiflik anlamı kattığı görülür.

8. Doğu ve Kuzey şivelerinin tamamında geçmiş zaman eki olarak; Kazak Türkçesinde şimdiki ve gelecek zamanın olumsuzunu yapmada ve Kıpçakçada istek eki olarak kullanılır.

9. Ekin Özbek ve Kırgız Türkçelerinde genişlemiş şekilleri vardır.

10. Karaçay-Balkar Türkçesinde isim-fiil eki olarak da kullanılır.

⁶⁴ Buran ve Alkaya, a.g.e., s. 580.

⁶⁵ Ercilasun, a.g.e., s. 917.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR:

- [KB] ARAT, R. Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007.
- [AH] ARAT, Reřid Rahmeti, *Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2006.
- [ETS] ARAT, Reřid Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1965.
- [CC] ARGUNŞAH, M., Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul 2015.
- ARGUNŞAH, Mustafa, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yay., İstanbul 2013.
- [KT] ATA, Aysu, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2004.
- [DLT] ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk I-IV*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2006.
- BAYRAKTAR, Nesrin, *Türkçede Fiilimsiler*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2004.
- [ÇTL] BURAN, Ahmet, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay., Ankara 2013.
- BURAN, Ahmet, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1*, Akçağ Yay., Ankara 2014.
- [ÇTY3] BURAN, Ahmet, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3*, Akçağ Yay., Ankara 2014.
- COŞKUN, M.V., *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2014.
- [H] DELİCE, H. İbrahim, *Hulasa (Okçuluk ve Atçılık)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- DOĞAN, Levent, *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, 2. bs., Kriter Yay., İstanbul 2010.
- ECKMANN, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- [NF] ECKMANN, Janos, *Nehcü'l-Ferâdis I-II*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2004.
- ERASLAN, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2012.

- [MN] ERASLAN, Kemal, *Mecâlisü'n-Nefâyis I-II*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001.
- ERASLAN, Kemal, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İÜEF Yay., İstanbul 1980.
- ERCİLASUN, Ahmet, B., *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara 2012.
- [AT] ERGİN, Muharrem, *Azeri Türkçesi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1981.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım, İstanbul 2000.
- ERSOY, Habibe Yazıcı, *Başkurt Türkçesinde Kip*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2014.
- GABAİN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007.
- GÜLSEVİN, Selma, *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2016.
- GÜNER, Galip, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013.
- HACIEMİNOĞLU, Necmeddin, *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İÜ Yayınları, Ankara 1997.
- HACIEMİNOĞLU, Necmeddin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 1996.
- [HŞ] HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Kutb'un Hüseyin ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- [KBO] KAÇALIN, Mustafa S., *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.
- [KGT] KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Gülistan Tercümesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2003.
- [SAKT] KÜÇÜK, Murat, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2014.
- [GT] ÖZKAN, Mustafa, *Gülistan Tercümesi Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1993.
- [KH] ÖZGÜR, Can, *Kitâbü'l-Hayl*, Çantay Yayınları, İstanbul 2002.
- [BV] ÖZGÜR, Can, *Baytaratü'l-Vazih*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Danışman:

O.F. Sertkaya, İstanbul 1988.

TEKİN, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Sanat Kitabevi, İstanbul 2003.

TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Simurg Yay., İstanbul 1995.

[IB] TEKİN, Talat, *İrk Bitig*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2013.

[B] THACKSTON, W.M., *Bâburnâme I-II-III*, Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1993.

[ETT] TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, Kapı Yay., İstanbul 2012.

TOLKUN, Selahittin, *Özbekçede Fiilimsiler*, Dijital Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

[İMS] TOPARLI, Recep, *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

[MM] TOPARLI, R., Mustafa Argunşah, *Mu'înü'l-Mürîd*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2014.

TURGUNBAYEV, Caştegin, "Kırgız Türkçesindeki -GAn / -GOn İsim-Fiil Ekinin işlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları", *Türk Dünyası*, sayı: 9, Bahar 2000, s. 271-287.

TURGUNBAYEV, Caştegin, *Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2004.

[MG] UĞURLU, Mustafa, *Münyetü'l-Ğuzât*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

FUNCTIONS OF -GAN (-AN) AFFIX IN HISTORICAL AND CONTEMPORARY TURKIC LANGUAGES

As one of the most common participle affix of Turkic, -GAn (-An), has maintained its existence from the earliest historical texts to this day. In North-Eastern and Western Turkic languages which emerged after the 13th century, when historical Turkic dialects began to branch, sometimes we see it as a participle affix whose time changed, and other times we see it as tense affix which used to make conjugation.

This paper's goal is to study functions of -GAn (-An) affix in East, West and North Turkic and come to a conclusion about these functions. The functions of this affix that identified with this study are:

It has been used as participle affix from Gokturk Turkic and historical Turkic dialects to contemporary Western, Northern and Eastern Turkic.

Its temporary noun making function which starts with Uyghur Turkic and permanent noun making function which starts with Karakhanid Turkic are still used today.

Verbs with -GAn (-An) are rarely used as a noun part of compound verbs in Uyghur Turkic but this has become prevelant in Karakhanid and Khorezm Turkic. It was widely used in the Northern Turkic but not in the Western Turkic. In Eastern Turkic this function is still used widely in Uzbek and Modern Uyghur.

Words with -GAn (-An) was used in Karakhanid, Khorezm, Chagatai and Kipchak Turkic as a noun of predicates.

-GAn (-An) has been used to make gerundium starting with Karakhanid Turkic and all dialects after that.

It began to be used with prepositions in Karakhanid Turkish period. It still continues to be used in Azeri, Turkmen, Uzbek, Modern Uyghur and Kazak, Karakalpak, Crimea Turkic.

-GAn (-An) affix sometimes adds passivity to the sentence in Khorezm, Chagatai, Kipchak and Uzbek Turkic.

It's used as a past tense affix in all Eastern and Western Turkic, as an optative mood affix in Kipchak Turkic, as a present tense affix and to make negative of future tense in Kazak Turkic.

It has expanded forms in Uzbek and Kirgiz Turkic.

It's also used as a gerund in Karachai-Balkar Turkic.

Key Words: Participle, North Turkic, East Turkic, West Turkic, Kipchak language.